

FASTLÅSTHED OG UDVIKLING – FRIGØRELSE – HOS LANGTIDSFANGER

Charlotte Mathiassen

Denne artikel vil beskrive, hvordan det kan være muligt at forstå personlig udvikling hos mænd, som har afsonet lange domme for alvorlig, personfarlig kriminalitet. I artiklen vil jeg vise, hvordan disse mænd, som jeg har fulgt gennem ca. 3 år under og efter afsoning, på forskellig måde forsøger at sætte sig og opretholde mål i livet. Det gør de på trods af betragtelige såvel psykologiske som sociomaterielle vanskeligheder. Artiklen tematiserer normalitet og udvikling men ikke ud fra en patologiserende tilgang. Derfor tages ikke udgangspunkt i, hvorvidt personerne er mere eller mindre psykopater, karakterafvigere eller på andre måder personlighedsforstyrrede (jf. Cleckley, 1950; Cooke et. al, 2005; Hare, 1998; 1998a; 1999; Hansen, 1998; Gacono, 2000). Perspektivet i artiklen vil primært være deltagerens som personer og deltagere i tilværelsen. En tilværelse som forekommer dem mere eller mindre fastlåst – med varierende grader af faciliterende mulighedsbetingelser.

Personer før etiketter

Som skrevet ligger artiklens analytiske fokus et andet sted end en hard core-retspsykologisk forståelse. Jeg skal ikke skyde denne tilgang i sæk – det har jeg hverken intention om eller kompetence til. Pointen er at udvide forståelsen. Formålet er, at vi så kan tage udgangspunkt i, at også mennesker, som har begået moralsk og samfundsmæssigt fordømte voldelige handlinger, som har afsonet lange domme i et lukket fængsel og deltaget i behandling på grund af deres diagnosticerede ‘personlighedsforstyrrelse’ – at også de er handlende og skabende subjekter. Det er relevant, fordi en tilgang, som vægtlægger, at vi taler om personer, som lever en tilværelse på bestemte steder og på tværs af steder, har større mulighed for at virke inkluderende, end når vi fokuserer på personlighedsmæssige fejl og mangler. Inklusion må være et centralt mål for en indsats i kriminalforsorgen, der har til hensigt at være human og forhindre yderligere kriminelle handlinger (jf. Kriminalforsorgens Principprogram, 1993). Det er klart, at mennesker, som har

både problemer og lidelser, skal hjælpes og have mulighed for behandling. I denne sammenhæng skal det skildres, hvordan det også er muligt at forstå personerne med et andet udgangspunkt end deres diagnose og kriminelle handling – men hvor begge momenter spiller en rolle i deres tilværelse. Pointen er altså *ikke* at underkende personligt oplevede vanskeligheder eller socialt og samfundsmæssigt erfarede konsekvenser som følge af deltagerens problemer og lidelser. Ej heller er intentionen at *tilsløre* konkrete vanskeligheder ud fra en akademiseret politisk korrekthed (jf. Enerstvedt, 1995).

Hvorfor er det så produktivt at tage et andet udgangspunkt end det diagnostiske?

Diagnoser er etiketter, udviklet som kompomisprægede standardiseringer der forekommer naturlige, rationelle og generelle som karakteristik af en heterogen gruppe af individer. Imidlertid kan det diskuteres, om den universalisering, som ligger i diagnosticering af psykologiske og psykiatriske tilstande, er rimelig (jf. Bowker & Leigh Star, 1999). Professionelle anvender disse etiketter ift. mennesker på baggrund af forskellige diagnosesystemer, som til stadighed er i udvikling. Blandt andet afhængig af hvilke interesser, som dominerer i en given epoke. Der ligger med andre ord en definitions-magt hos de professionelle, som har position til at anvende disse betegnelser. Standpunktet i denne artikel er, at det enkelte individs udviklingshistorie selvfølgelig er af betydning for, hvordan vedkommende forholder sig aktuelt og i forhold til fremtiden. Imidlertid vil et fokus på eventuelle fejl og mangler ved individet, hvilket indfanges i en diagnostisk tilgang, kunne skygge for at se efter ressourcer og udviklingsmuligheder. Artikkens udgangspunkt retter sig mod fokus på eventuelle udviklingsmuligheder og fremadrettethed. Derudover ønskes opmærksomheden rettet imod det faktum, at både frigørelse og fastlåsthed må begribes situeret.

Endnu en grund til, at der i artiklen tages et anderledes udgangspunkt, er at undgå en *enten-eller-tænkning*, hvilket kan beskrives som en rettedhed mod en *individualiserende moral*, som Enerstvedt (1998, p. 4) beskriver i sin problematisering af normaliseringstankegangen. I sin artikel pointerer Enerstvedt blandt andet, at den *kollektivistiske moral* bygger på en enten-eller tænkning. *Enten* er du handicappet *eller også* er du ikke handicappet. *Enten* er du menneske, *eller også* er du ikke menneske. I denne sammenhæng: *Enten* er du normal, *eller også* er du ikke normal. I stedet for at tænke i disse enten-eller kategorier, som jeg mener en diagnosticerende tilgang kan lægge op til, skal her gøres noget andet.

Det indebærer i al sin enkelthed, at fokus ikke skal være på, hvad der er bedst for 'sådanne mennesker, som er karakterafvigere, har psykopatiske træk etc.' (jf. Toch, 1998). Fokus skal være på, hvad der er bedst for akkurat den person, Sigurd, Søren, Viggo, Aske eller Tom, uanset om de ud fra et diagnostisk standpunkt tilhører kategorien 'afviger' af den ene eller den anden variation. Pointen er, at såfremt vi lader diagnosen træde frem, kommer vi let

til at tale om den enkelte som et medlem af gruppen 'afvigere' og dernæst tale om den enkelte ud fra hvilke træk og adfærd, som den *gruppe har*. Det er ikke nødvendigvis fejlslagne generelle beskrivelser. Den enkeltes unikke personlighed og situation risikerer dog at blive beskrevet inadækvat. Endvidere kan diagnoser også virke tilslørende over for de konkrete handlinger, som en person begår, og hans ansvar herfor. Dette er – blandt andet ud fra et offerperspektiv – problematisk. I denne artikel vil fokus dog i første omgang koncentrere sig om fangernes perspektiv.

For nærværende står den enkelte fanges optagethed centralt. Hvad retter den enkelte sig imod? Hvordan håber og drømmer han? Samtidig undersøges, hvilke håb, drømme og projekter den enkelte ikke tør – eller kan – have, set i et indre forhold til de konkrete livsomstændigheder; aktuelt og i fremtiden. Med Enerstvedt (1998): »Vigtigst selvfølgelig, i samsvar med den individualiserende moralen er at spørre hvordan det er blitt for den enkelte, enten nå vedkommende tilhører den ene eller den andre gruppen« (ibid., p. 5). Nu er det vigtigt ikke at fortolke ovenstående og citatet derhen, at vi udelukkende skal se på den enkelte for sig selv og glemme, at vi er sociale væsner. Pointen er, at vi mennesker som art er ens, fordi vi har særlige egenskaber såvel fysiologiske som psykologiske, og vi er forskellige fra andre arter. Det gælder også mennesker, som tilhører de til enhver tid gældende og over tid varierende grupper af 'afvigere'. Forskellige grupper inden for menneskearten er unikke, og forskellige individer inden for disse forskellige grupper er unikke. Men alle betragtes grundlæggende som tilhørende en del af det fælles menneskelige. Vi må med andre ord forstå variationerne og det unikke på baggrund af og i indre sammenhæng med det fælles (jf. Enerstvedt, 1995). De personer, som kommer til orde senere i denne artikel, er, som det bliver tydeligt, i praksis udelukket fra store dele af det generelle samfundsmæssige fællesskab.

Personer er sociale, handlende og skabende subjekter, som skal have mulighed for at bevæge sig i et socialt rum. De er *deltagende* (Dreier, 1999; 2001) og hvis man taler om deltagere opfordrer det, i endnu højere grad til, at man interesserer sig for hvad personen er en del af og hvordan han deltager et sted – eller er virksom der – og på tværs af steder. Imidlertid kan deltagelsen være begrænset og forhindret på flere måder.

Intentioner og handlinger

Ovenfor er der redegjort for nogle af præmisserne for de teoretiske valg, som er taget i det arbejde (Mathiassen, 2004), som artiklen her baserer sig på. Det blev fastslået, at et diagnosticerende og etiketterende menneskesyn skulle hvile. I stedet arbejdes med en personforståelse, der tager udgangspunkt i intentionalitet, handling, virksomhed, deltagelse og *tilværelsespro-*

jekter¹ (Bertelsen, 1994; 1994b; 2001). Herunder den enkeltes behov og motiver.

Tilværelsesprojekt er ikke noget, man enten har eller ikke har. Det er en fortløbende proces, der bygger på den antagelse, at vi altid er i gang med at realisere forehavender i vores tilværelse. Det er den overordnede organisering af en tilværelse under hensyntagen til de aktuelle tilværelsesmuligheder, som den enkelte er stedt i (Bertelsen, 2000). Det betones i teorien, at det er 'nogen', som har dette for. Det er ikke noget, som bare 'sker', men det foregår i et førstepersonperspektiv, hvilket Bertelsen (2000, p. 169) også betegner som et *intentionoperspektiv*. Som klargjort handler og intenderer vi ikke i et tomrum. Den enkeltes intentionoperspektiv er intentionelt forbundet med en intentumpol. Det vil sige omgivelsernes modrettethed. Problemstillingen er i dette arbejde, hvorvidt og hvordan deltagerne kan siges at være i gang med at realisere forehavender – tilværelsesprojekter, hvilket inden for Bertelsens antropologiske psykologi antages at være en del af det *særligt menneskelige*.

Forforståelsen i undersøgelsen var fra begyndelsen, at når man lever i et fængsel, er dømt for alvorlig personfarlig kriminalitet og har fået en diagnose, da er der så mange begrænsende og modrettende dimensioner i tilværelsen, at det ville være interessant og nyttigt at udfordre forståelsen om det menneskelige tilværelsesprojekt, samtidig med at den anvendes ud fra de motiver, som der blev redegjort for ovenfor.

Bertelsen (2001) forstår mennesket som *realt forbundet med verden*. Her ses affinitet med Leontjevs (1977) bestemmelse af virksomhed: »Den indholdsrige proces, der realiserer subjektets virkelige forbindelse med den genstandsmæssige verden, dets genstandsmæssige virksomhed« (ibid., p. 89). Derudover er en pointe for Leontjev, at den menneskelige virksomhed er *et dynamisk system*, hvis struktur altid må forstås i et indre forhold med det samfundsmæssige liv. Mål, motiver og behov samt handling og operation er en del af virksomhedssystemet, og når behovene finder deres genstand, så udvikler sig motiver.

Behov er centrale i virksomhedsteorien, som den her kort skitseres. De tjener både som indre betingelse for virksomheden, ligesom de *retter og regulerer* den konkrete virksomhed for subjektet i verden. Pointen er her, at behov skal møde objektet for virksomheden – og det kan være såvel konkret

1 Som supplement til begrebet om tilværelsesprojekter har jeg, med inspiration fra Dreier (1999) og Valsiner & Lawrence (1997), arbejdet med begrebet om tilværelsesbaner. Tilværelsesbaner betegner de forløb af muligheder, som i høj grad er bundet til de konkrete materielle livsomstændigheder, som den enkelte lever i. Imidlertid finder jeg banebegrebet uheldigt, fordi det implicerer en på forhånd fastlagt kurs, og derfor vil der i denne artikel i højere grad blive talt om *kanalisering af tilværelsen* (jf. Valsiner & Lawrence, 1997). Pointen er, at der er *nogle mulighedsbetingelser* for, hvordan den enkelte kan projektere sin tilværelse, men ikke alt kan lade sig gøre.

materielt som forestillet – før det bliver et virkeligt behov. Det er på denne måde, at objektet bliver til motiv. Det betyder, at såfremt en fange skal bevæge sig, eller for at der kan siges at være tale om en udvikling, da må fangen *have noget konkret at rette sig imod*; enten i handling eller på forestillingsplanet. Udvikling kan ikke foregå i et tomrum, og motiver sidder ikke blot i den enkelte. Den generelle virksomhedsteoretiske pointe er med Karpatschof (1981), at det i lige så høj grad er virksomheden, der skaber behovene, som det er behovene, der skaber virksomheden (jf. Enverstvedt, 1982; Hammerlin & Larsen, 1999).

Ifølge Leontjev antages alle mennesker at have indflydelse på de konkrete og betydningsmæssige strukturer og objekter, som er tilgængelige i en samfundsmæssig praksis. For såvidt vil det betyde, at også de mennesker, som deltager i denne undersøgelse, har en vis mulighed for gennem deltagelse at influere på (dele af) praksis i fængslet og efterfølgende.

Personer og udvikling

Personlig udvikling kan med Leontjev (2002) forstås som en *psykologisk nydannelse*, hvilket foregår i livsrelationer og som resultat af omformningen af personens virksomhed. Det vil sige, at vi begynder som individer og *udvikler os til personligheder* – ontogenetisk og samfundsmæssigt.

Den virksomhedsteoretiske tænkning har som vist affinitet med dele af teorien om det menneskelige tilværelsesprojekt (Bertelsen, 1994). Udviklingssynet, som anvendes her, er, at tilværelsen er i proces hele tiden, og dermed er personligheden også i proces og udvikling eller forandring hele tiden. Dette skulle principielt også gælde deltagerne i nærværende undersøgelse, for så vidt som de ikke lever i et socialt tomrum, men de deltager – omend meget begrænset – i sociale og mellemmenneskelige sammenhænge i fængslet.

Intentioner og tilværelsens nødvendighed

Som tilfældet er med det virksomhedsteoretiske bidrag, er også menneskesynet i Bertelsen (1994) kulturhistorisk. I teorien om det menneskelige tilværelsesprojekt tydeliggøres, hvordan man kan forstå, at den enkelte også har *ansvar for, hvordan tilværelsen bevæger sig* – men ikke løsrevet fra de betingelser, som den pågældende lever i og med. Den enkelte er, som skitseret, altid i gang med realisering af forehavender – dette gøres med tilværelsesdannende virksomheder, som organiserer tilværelsen i forhold til de reelle tilværelsesmuligheder, og her er der som bekendt ikke ‘frit valg på alle hylder’. Ingen mennesker kan projektere hvad som helst. Alle kan drømme og håbe, men den konkrete og sociomaterielle struktur vil kana-

lisere (Valsiner & Lawrence, 1997) tilværelsen på nogle måder, som den enkelte ikke kan tilskrives ansvar for. Dette gør sig indlysende nok specielt gældende for de mennesker, der deltager i denne undersøgelse.

De specifikke forehavender, vi mennesker intenderer at realisere, kan være både konfliktfyldte og mangelfulde. Retningen på de konkrete tilværelsesprojekter afgøres både af den enkeltes intentionelle rettedhed og omverdens modrettedhed. Intentionalitet sidder ikke, som heller ikke motiverne, i *den enkelte*. Det er en term, der må begribes som et forhold.

Intentionalitet kan endvidere være her og nu orienteret eller mere fremadrettet. For fangernes vedkommende kan det betyde, at de både kan være optaget af deres tilværelse lige her og nu og objektorienteret, og så kan de være mere langtidssrettede, hvilket i højere grad indebærer at kunne forestille sig en fremtid, som endnu ikke er der. I denne sammenhæng betragtes den sidstnævnte form for intentionalitet, det at 'have til hensigt', som helt central for anvendelsen af tanken om *det menneskelige tilværelsesprojekt*.

Der er produktive ligheder imellem det, Leontjev forstår som *personlighedens orientering og livsmotiver*, og så Bertelsens begreb om tilværelsesprojekt(er). I de analyser, som foretages i denne artikel, er de eksistentielle temaer centrale. Derfor arbejdes med begrebet om tilværelsesprojekt i tillæg til grundforståelsen af mennesket som virksomt.

Paradoksale konsekvenser

Når vi mennesker lægger planer for vores tilværelse, da foregår det som skitseret inden for nogle rammer og i nogle kanaliseringer. Det vil sige, at når vi beslutter os for noget, så udelukker vi noget andet. I forhold til deltagerne i undersøgelsen her, sættes dette på spidsen:

Når konsekvenserne af en handling bliver et langvarigt fængselsophold, da udelukkes utvetydigt adskillige handlemuligheder i tilværelsen, men selv i denne situation kan der for *nogle fangers vedkommende* åbnes for andre mulighedsrum.

Et eksempel på en paradoksalitet i denne sammenhæng er *Viggo*, som helt indtil sit fængselsophold har levet en tilværelse under svært omsorgs-svigtende livsvilkår. Endvidere brugte han alt for meget stof og blev med jævne mellemrum udsat for voldelige overgreb fra nærtstående familie. De betingelser, han levede under i tilværelsen før kriminalitet og dom (i afhandlingen kaldet Tilværelse 1 (Mathiassen, 2004)), var så forarmede på alle måder, at den struktur, han kunne deltage i under afsoning, blev en for ham mere støttende og udviklende kanalisering af tilværelsesmulighederne end noget, han havde prøvet tidligere. Han er med andre ord del af gruppen 'fanger', men når hans betingelser i tilværelse 1 analyseres, ses det, at det aktuelle fængsel i forhold hertil på afgørende områder bliver et bedre alternativ end det liv, han levede før afsoningen.

Ligesom personer skal forstås som unikke, må endvidere institutionen analyseres på egne betingelser, såfremt denne påstand skal give mening. Der er med andre ord ikke tale om, at *alle fængsler* ville kunne tilbyde sig som alternativ institutionel ramme for og arena for personlig udvikling. Imidlertid kan et fængsel med høj bemanding, struktureret fritid, arbejds- og uddannelsesmuligheder, psykologisk og psykiatrisk ekspertise samt en generelt tæt opfølgning fra socialrådgivere og andre i samarbejde med betjentene udgøre et værdigt alternativ til en tilværelse for 'lud og koldt vand' i såkaldt frihed. Her må man så overveje, hvad der kunne udvikles, hvis kontekststen ikke var straffesystemet men en institution rettet mod støtte og udvikling for den enkelte uden den aktuelle sammenblanding af straf og omsorg (se Hammerlin, 2001; Basberg, 1999 for en diskussion af omsorgsmuligheder i et fængsel).

Fastlåsthed og valg

Deltagerne i nærværende undersøgelse er alle rettede mod noget i tilværelsen. Deres kriminelle handling, deres afsoning eller deres skyld dominerer i visse dele af tilværelsen den måde, de lever på, men ikke fuldstændigt (se også Leer-Salvesen, 1999). Imidlertid gælder det for alle, at de oplever og beskriver en *betydelig grad af fastlåsthed*, der både må forstås på baggrund af deres måde at være personer på og på baggrund af deres konkrete og meget begrænsede og begrænsende livsbetingelser – begge dele i en indre sammenhæng og vekselvirkning. Der anvendes i analysen en tænkning inspireret af fænomenlogi og eksistentialisme så vel psykologisk som filosofisk, og da bliver spørgsmål om valgets og frihedens udstrækning centralt. Sartre (1974) siger om valget:

»Det er ikke rigtigt, at man kan vælge hvad som helst. Det er muligt at vælge på en eller anden måde, men det er ikke muligt at lade være med at vælge« (ibid., p. 50).

Men vi vælger ikke ud i det blå. Valget foregår i en situation:

»Hvad vi kalder situationen, er samlingen af selve de materielle og psykiske vilkår, som i en given tidsalder netop definerer en helhed« (Sartre, 1974, p. 92).

Det er denne betoning af valget i en situation, som blandt andet medfører, at Sartres eksistensfilosofi i det senere forfatterskab i højere grad kan betegnes som situationistisk (jf. Østerberg, 1993).

Opsummering

Tilværelsesprojektet er med andre ord det, vi stræber efter, det vi vil, og det vi ønsker i – og om – vores tilværelse. Det har betydning for, hvordan vi organiserer vores tilværelse. Tilværelsesprojektet giver også indhold og mening. Jævnfør Sartre foregår dette ikke i et tomrum. Verden 'svarer igen'. På nogle måder passer dette gensvar med vore ønsker og forehavender – på andre måder er der et mis-match. Det er i og via denne kompleksitet, vi udvikler os. Tilværelsen er altid i proces. Der er, som nævnt, også projekter, vi ikke kan være engagerede i. Dette kan blandt andet begrundes i det forhold, at nogle arenaer er blokerede for deltagelse. Det kan eksempelvis for langtidsfangers vedkommende være vanskeligt at komme ind på arbejdsmarkedet, fordi de har været uden for dette for længe. Eller deres uddannelse kan være forældet, således at de må omskoles, hvilket kan besværliggøres af flere grunde. Endvidere kan der være adskillige fordømmelsespraksisser i de konkrete sammenhænge, som den pågældende ønsker adgang til, hvilket kan hæmme deltagelse.

Et subjektperspektiv – tilbage til undersøgelsens empiriske del

Det blev via de præsenterede teoretiske tilgange muligt at tage udgangspunkt i deltagerens måder at være personer på i en konkret verden. I konkrete situationer, på tværs af disse og med åbenhed over for, at personer kan have valgmuligheder selv i et begrænset handlerum. Der blev åbnet for at forstå personer i situationer og institutioner konkret og over tid. Herunder med en beskrivelse af, *hvordan* de konkrete steder, hvor folk lever, er struktureret, og hvordan de kanalisere tilværelsen og dermed både giver mulighed for og begrænser udviklingen af nogle og ikke andre tilværelsesprojekter. Her er fokus på intentioner og handlinger i – og på tværs af sammenhænge – frem for karakteristikker og essenser².

Når det er sagt, må man stille sig det spørgsmål, om den kriminelle handling fra deltagerens eksistentielle standpunkt er blevet en del af dem? Der er lang tradition i kriminologien for at adskille person og handling, men når det gælder meget alvorlige kriminelle handlinger, som medfører andres invalidering eller død, da kan det eksistentielle sår være dybere end som så (se også Leer-Salvesen, 1999; 2000).

Det viser sig i undersøgelsens empiriske materiale (Mathiassen, 2004), at handlingen har skåret sig ind i eksistensen på flere af deltagerne. Dette viser sig altså på trods af det oven for præsenterede menneskesyn og metodiske udgangspunkt i undersøgelsen. Dette bliver en del af *fastholdelsen*. Her står

2 Jf. kategoriseringssystemer så som: PCL-R; HCR-20; DSM-IV, ICD-10.

en af kampene for en personlig udvikling ud af den oplevede fastlåsthed, der af deltagerne beskrives som noget, man kunne kalde eksistentielle vakuum (jf. Frankl, 1973/2004). Det er, som om deltagerne ud over forsøget på at overskride den mere strukturelle og institutionelle begrænsning af deres tilværelsesbaner – herunder fordømmelsen og begrænsningerne (jf. også Kolind, 1999) blandt de mennesker og fællesskaber, som deltagerne ønsker at deltage sammen med og i, kæmper med egen identitet på et helt grundlæggende eksistentielt niveau.

De kan aldrig slippe helt af. De kan aldrig fortælle *hele historien*. De må altid forstille sig lidt. Man må overveje, hvad en sådan anspændthed og vagtsomhed gør ved et menneske.

Hvad er det at være ‘normal’?

En af deltagerne i min undersøgelse forklarer mig, at han ca. 6 år efter en mentalundersøgelse, som han mener konkluderede, at han var psykopat, fortsat spekulerer på, hvad det vil sige at være normal. Jeg spørger:

Charlotte: Kan du fortælle mig det?

Søren: Nej, jeg kan ikke. Jeg har jo ... jeg har spurgt mange mennesker, og nu spørger jeg dig ... Det er selvfølgelig ikke mig, der skal interviewe dig, men jeg har ... jeg ved ikke, hvad det vil sige at være normal.

Søren overvejer, hvordan han kan forstå ‘normalitet’ og han ser det i sammenhæng med den diagnose, han har fået. Diagnosen, der var tænkt som et redskab i de professionelles bestræbelse på at finde et passende afsøgningssted til ham, lever altså fortsat et aktivt og strukturerende liv i Søren identitetsarbejde. Er jeg normal og inkluderet i det accepterede selskab? Eller er jeg stadig unormal og udenfor? Alle deltagerne i min undersøgelse overvejer på hver sin måde og i varierende grader normalitetsspørgsmålet – hvordan kan de overbevise omverden og sig selv om, at de ikke længere er ‘sådan nogle’, som er afvigere. Søren beskriver endvidere en usikkerhed i forhold til, ‘hvad der skal blive af ham’. Det skyldes primært, at han har været ude af samfundslivet en del år og ud over sin kæreste ikke har noget netværk af betydning – hverken familiært eller venskabeligt. Endvidere er jobsituationen vekslende, og han har ikke det store håb for den, da jeg taler med ham sidste gang.

Inden vi går videre med deltagerens perspektiv skal ‘normalitet’ og ‘normalisering’ kommenteres

En kommentar til normalitetsbegrebet

Normalitet kan ikke forstås abstrakt og isoleret. Det 'normale' varierer med tid, sted og kultur. De mennesker, hvis tilværelse artiklen tager udgangspunkt i, kan siges at have været deltagere i en normaliseringsbestræbelse fra kriminalforsorgens side. En bestræbelse, der med Enerstvedt (1998) kan betegnes som en del af ideologien om 'human management' (jf. også Foucaults disciplineringsbetragtninger). Ideologien er fra sin begyndelse tænkt humanistisk (jf. Stürup, 1968), hvor fængslet intenderede at bidrage til, at fangerne med deres 'karaktér insufficiens' skulle få nødvendig støtte og behandling. De personlige deficitter var ifølge den daværende tænkning udviklet i en tilværelse, som socialt og psykologisk havde været forarmet (Borch, 2005). Tænkningen om, at menneskene er personlighedsskadede, fører til, at de bliver indespærret og skal deltage i et personlighedsændrende arbejde. Imidlertid kan et udviklingsarbejde, som primært retter sig mod individet, ikke garantere et varigt resultat, fordi indsatsen også må gøres i den sammenhæng, som personen skal leve i efterfølgende. Hvis vi udvider personforståelsen, giver det mulighed for at se på, hvordan den verden, som den enkelte skal leve i, det være sig institution, lokalmiljø, kollektiv eller andet, kunne facilitere personens udvikling og tilværelse. Det ville faktisk *forpligte* til, at såfremt der ønskes at gøre en 'normaliserende', 'udviklende', 'behandlende', 'intervenerende' indsats –, eller hvordan vi nu betegner den indgriben i et livsforløb, som synes nødvendig, ja så skal der også arbejdes med de *betingelser*, som den pågældende skal leve under efterfølgende. Ifølge Kriminalforsorgens principprogram (1993) er dette intentionen, for så vidt angår tilværelsen *i fængslet*:

Normaliseringsprincippet indebærer bl.a., at de indsatte og kriminalforsorgens klientel i det hele taget forbliver omfattet af de almindelige retssikkerhedsgarantier i samfundet. På grund af fængslernes karakter af totale institutioner kan der være særligt behov for at sikre indsattes retssikkerhed. Princippet betyder også, at de fysiske forhold i institutionerne bør tilpasses forholdene i det almindelige samfund og dermed også ændres i takt med ændringer udenfor.

Imidlertid er den store udfordring som bekendt overgangen fra det restriktive system til en *højere grad af frihed* (Mathiassen, 2004; Petersilia, 2003; Richards & Jones, 2004; Ramsbøl, 2003). Personlighedsudvikling må med andre ord begribes i et indvendigt forhold til de livsbetingelser, som den pågældende lever i her og nu, og som vedkommende skal ud til. Det betyder, at uanset om noget går som ønsket og projekteret – eller ej, da må analysen af årsager og grunde hertil både indbefatte den enkeltes historie og en analyse af de virksomhedsarenaer, som den enkelte har deltaget i og vil deltage i fremover.

Deltagernes optagethed

Deltagerne i undersøgelsen er optaget af 'normalitet' og af, hvordan de kan blive og komme til at leve ligesom de mennesker, de mener, er 'normale', og som repræsenterer noget såkaldt 'fornuftigt' og samfundsmæssigt acceptabelt. Indholdet for flere af deltagerne i, hvad som er 'fornuftigt', følger almindelige, småborgerlige normer. Som Aske siger: »Villa, volvo og vovhund«. Tom vil gerne have et sted at bo og en kæreste. Sigurd ønsker sig en bolig, et arbejde og gerne 'en at dele hverdagen med'.

At bevise sin normalitet – retten til at eksistere³

Sigurd er, ligesom vi så, at Søren var det, optaget af normaliteten – af hvordan han skal bevise, at han er normal. Lige efter sin gerning tænkte han:

Sigurd: [...] ... jamen jeg mente selv på et tidspunkt, at det var bedre at jeg havde gjort det [taget livet⁴, CM] ... man skulle ikke gøre det [kriminaliteten, CM] ustraffet.

Charlotte: Du fortjente at dø?

Sigurd: Ja ... hvis jeg var blevet løsladt ret hurtigt efter det, så havde jeg taget mit eget liv. Det er helt sikkert.

Grunden til, at Sigurd havde overvejelser om at tage sit liv, var, at det var for vanskeligt at tænke tilbage på sin gerning. Han valgte at leve, selvom han fortsat, nu efter mange års afsoning, synes, at tilværelsen er vanskelig. Sigurd oplever efter løsladelsen, at han fortsat er under afsoning. Livet er 'ikke nogen let løsning', og det er fordi:

Sigurd: Jeg skal stadig overbevise andre folk om, at jeg ikke er så umenneskelig, som jeg har været.

Begge deltagerne er optaget af normalitet og menneskelighed. Hvad er det at være normal? Hvad er det at være menneske? Har man ret til det samme som andre mennesker har, når man har handlet ekstremt voldeligt over for et andet menneske?

Som det ses i dette interviewudrag er der mere på spil end refleksioner over 'normalitet'. Det er hele eksistensen og berettigelsen til at leve, som er under overvejelse. Grunden til, at retten til livet overvejes, skyldes umiddelbart selv gerningen. Imidlertid understreges det potentielt 'umenneske-

3 Dette spørgsmål diskuterer jeg også i (Mathiassen, 2001).

4 Denne terminologi anvender jeg med inspiration fra Hammerlin & Schelderup (1994).

lige' af såvel stemplet 'afviger' som af afsoningen og de refleksioner over skyld og anger, som deltagerne har gjort sig under de mange års afsoning. Derudover har hver enkelt deltager tilegnet sig og udviklet et moralsystem, en moralopfattelse, som fordømmer de handlinger, som de har begået. Det vil sige, at de hver for sig har en afvisende holdning til deres gerninger, og dette giver i varierende grader og på forskellige tidspunkter anledning til overvejelse over deres 'status' som menneske og som normal.

For så vidt angår normalitetsovervejelserne adskiller dette sig ikke nødvendigvis fra, hvordan mennesker generelt overvejer dette. I denne sammenhæng tydeliggøres imidlertid, at en normalitetsovervejelse kan blive styrende for en projektering af de primære forehavender i tilværelsen. Det vil sige, at når optagetheden af at 'bevise' sin ret eller sin normalitet bliver den dominerende virksomhed, da struktureres tilværelsesbanen ret stramt. Deltagerne navigerer i denne henseende efter det, som oven for blev præ-senteret som en *enten eller tænkning*.

Diagnostik og handling som aktører i tilværelsen i 'den mere frie tilværelse'

Som vi har set, er det såvel på grund af diagnosticeringen som på grund af handlingen, at mændene gør sig eksistentielle overvejelser. Derudover viser mine analyser (Mathiassen, 2004), at fængselsopholdet – på trods af de rimelige tilbud dér – har medført et så radikalt *brud* og afbræk i tilværelsesbanen, at det også er vanskeligt at blive løsladt. Jeg betegner løsladelsen som det andet *brud* i tilværelsen⁵, og specielt for *Tom* – endnu en deltager i undersøgelsen – er løsladelsen lig med en tilbagevenden til fattigdom, et socialt bombekrater, en familiær ustabilitet og et afsondret og ensomt liv i misbrug og uden arbejde. Toms tilværelse efter afsoning stemmer alt for godt med de karakteristika af fangers levkår, som beskrives i (f.eks. Friestad & Skog Hansen, 2004; Skardhamar, 2003; Thorsen, 2004; Nilsson, 2003; Kyvsgaard 1989; Ødegaardshaugen, 2005). Ud over, at han oplever et stempel i panden 'alle kan se, hvad jeg har gjort', skal Tom tilbage til et liv i fattigdom. Det signaliseres til ham, at han – med Bauman⁶ – er samfundsmæssigt affald. Han har taget sin afvigende gerning til sig og lader den forstærke sin selvforståelse som fuldstændig afviger. For ham blev tilværelsen en løbende kamp mellem magt, afmagt, magtesløshed og modmagt (Møller, 2000). Han havde gjort et stykke personlighedsudviklende arbejde med sig selv og sine betingelser i fængslet. Indholdsmæssigt betyder det, at han under sin afsoning forsøgte at få en regelmæssig struktur i hverdagen. Det

5 I (Mathiassen, 2004) kategoriseres den kriminelle handling og arrestation som det første brud i tilværelsesbanen.

6 Her citeret fra artikel i Politiken: »De svagestes professor«, 27. maj. 2003.

drejede sig om at begrænse sit misbrug, spise mad hver dag, komme op til tiden hver dag for at passe sit arbejde på et værksted i fængslet. Derudover deltog han i ugentlige psykologsamtaler, som fokuserede på både fortid, nutid og fremtid. Centralt i disse samtaler var, ifølge interviewene med ham, en bearbejdning af gamle traumer og arbejdet med de kriminelle handlinger. Herunder beskriver Tom, hvordan han i stadig højere grad oplevede skyld og skam, ligesom han udviklede forståelser for eventuelle sammenhænge mellem sin personlige historie og de måder, han levede og handlede på i tiden omkring de kriminelle handlinger. Tom siger blandt andet, at han ikke er 'lige glad' som tidligere, men at tilværelsen er mere smertefuld og besværlig, fordi han ikke længere bare kan skubbe 'det' fra sig. Da han blev løsladt, var der imidlertid ingen genuin støtte, idet han kom ud – til det samme emotionelle, sociale og materielle bombekrater, som han forlod. Han følte og oplevede, at han havde forandret sig som person, ligesom hans erfaringskapital efter mange år i fængsel var helt anderledes end noget, som hans familie kendte til. Den tilværelse og de mennesker, han kom ud til, var de samme som før, og det var vanskeligt at kommunikere og forstå.

Udvikling – Ingenmandsland

En anden deltager i undersøgelsen, Sigurd, beskriver, hvordan han mener at være 'gået glip' af en udvikling under afsoning og betegner sin situation der som at have været i Ingenmandsland:

Charlotte: Så du har været i et ingenmandsland, og det har du været i mange år, oplever du?

Sigurd: Jamen, det har jeg jo været, det er ikke noget, jeg *oplever*, det *har* jeg jo!

Charlotte: Ja, det har du været ... /eller *er*/ Det er en lang periode?

Sigurd: Det er langt, og det tror jeg også, det er skadeligt!

Charlotte: Hvordan tror du, det er skadeligt?

Sigurd: Man udvikler sig heller ikke! Den udvikling, jeg har været igennem, hvis jeg tager en tilsvarende på samme alder, som dengang jeg kom ind i systemet, og så til i dag, så har han udviklet sig meget mere, end jeg har ... menneskeligt. Den udvikling har jeg gået glip af..

Sigurd tror, han selv kan gøre noget ved sin situation, når han kommer helt fri af kriminalforsorgen, men: »Spørgsmålet er, hvor lang tid det tager, det har jeg jo ikke nogle erfaringer med, og det må jeg jo se«.

Konkret udmønter det, Sigurd oplever som manglende udvikling, sig i, at han ikke kan deltage i diskussioner, som andre mennesker kan, fordi han mangler viden og erfaring efter mange års indespærring. Det giver

mindreværd og angst. *Søren*, som vi mødte først, taler ikke om manglende udvikling, men han beskriver en tilværelse, som er meget snæver, og hvor han holder sig meget for sig selv og passer sit. Sådan levede han i fængslet, og sådan lever han efter løsladelse.

Livserfaringer, livsomstændigheder – et subjektstandpunkt

Argumentet i artiklen er, at et almenpsykologisk og personlighedspsykologisk perspektiv kan åbne for at forstå mennesker som traditionelt beskrives i diverse stigmatiserende og kategoriserende diskurser (jf. Christie, 2005) på en bredere måde. Det er klart, at vi ikke kan acceptere vold og andre grove overgreb. Fængslet er dog ikke det ubetinget bedste sted for mennesker, som ønskes forbedret (Jf. Mathiesen, 1965; 1995; Foucault, 2002; Mathiassen, 2004, Duguid 2000; Finstad & Gjetvik, 1990; Clemmer, 1949 (om prisonisering) og Sykes, 1958 (om fangekultur)), og som vi ønsker skal tage ansvar for at vælge en anden tilværelsesbane. Pointen om, at fængslet som institution kan gøre betragtelig skade, pointeres også i dansk kriminalforsorgs principprogram: »Der er desuden en række sideeffekter forbundet med et traditionelt fængselsophold, som kan ophæve de positive effekter, som måtte komme af en behandlingsindsats« (Kriminalforsorgens principprogram, 1993), ligesom det fremhæves i strategidokumentet for norsk kriminalomsorg, at de »skadelige virkninger av frihetsberøvelsen« skal minimeres (Strategidokument for faglig virksomhet i kriminalomsorgen, 2004-2007, p. 5).

En minimalistisk tilgang er relevant. *Minimalisme* blev Nils Christies og Antony Duffs betegnelse for det standpunkt, at vi ikke kan undvære fængsler fuldstændigt (abolitionisme) men kan klare os med meget mindre brug af fængsel, end som udviklingen er nu. Denne udveksling fandt sted på et seminar med Antony Duff på Institutt for Kriminologi og Retssosiologi i Oslo, oktober, 2005. Som Christie (1982) siger, kan pointen i straffen opfattes som at påføre pine. Kriminalforsorgen beskriver deres opgave: »at medvirke til at begrænse kriminaliteten« (Kriminalforsorgens principprogram, 1993, p. 4). Dette arbejde foregår inden for områderne kontrol og sikkerhed samt støtte og motivation. I Danmark er principperne for praksis i kriminalforsorgen: Normalisering, åbenhed, ansvarlighed, sikkerhed, mindst mulig indgriben og optimal ressourceanvendelse. Det er med andre ord et erklæret mål, at alle fanger skal behandles så human og etisk forsvarligt som muligt i et fængsel.

Jeg har forsøgt at overvinde en abstrakt og elementaristisk personforståelse for at kunne analysere individet fra dets eget standpunkt – *et subjektstandpunkt*. De forudsætninger, som den enkelte person har, er ikke statiske. I tråd med virksomhedsteoriens dialektiske pointe forandrer personens forudsætninger sig i og med den tilværelse, personen lever. Det vil altså

sige, når handlingernes genstandsmæssige indhold forandrer sig. Med et begreb om daglig livsførelse, der ifølge Dreier (in press) blev introduceret af Weber og siden anvendt af blandt andet Holzkamp (1995/1998), kan subjektforståelsen udvides således, at subjektet er et, som både forholder sig til, lever i og reflekterer over sin daglige tilværelse. Når der tales om *personlighedsudvikling*, er denne udvikling bundet ikke bare til personen men også til det subjektive handlerum. Deltagerne i denne undersøgelse har levet mange år i en bestemt handlesammenhæng – *et lukket fængsel med tilbud om behandling*.

Fængslet har flere ligheder med det, Goffman (1967) beskriver som en totalinstitution, og fangerens hverdagsliv og deres betingelser er præ-struktureret ret stramt, hvilket ikke efterlader dem megen indflydelse på den del. Deres mulighed for at *vælge* og for at påvirke dagligdagen er særdeles begrænset i et overreguleret diciplineringsystem (jf. Foucault, 2002). Pointen i Dreiers tænkning (Dreier, in press.) om deltagelse er blandt andet, at personer kommer til at kende sig selv og bliver sig selv gennem bestemte former for deltagelse i bestemte sammenhænge (og på tværs af sammenhænge). I fængslet udvikler fangerne i min analyse *fængselsgeneraliserede forholdemåder* (Mathiasen, 2004). Det kan vise sig som et problem, når de skal ud af fængslet, fordi deres måder at forholde sig på og handle på ikke svarer til de krav, som stilles uden for fængslet. Som vi skal se nedenfor, giver dette problemer for den måde, som deltagerne kan leve og udvikle sig på.

Personer gør både det samme og noget forskelligt på forskellige steder og tider

Deltagerne i undersøgelsen pointerer, at man må skelne mellem person og handling. Det kan lade sig gøre at opføre sig moralsk og samfundsmæssigt acceptabelt i nogle sammenhænge, selvom man har begået uacceptable handlinger i andre sammenhænge. Mennesker »er« eller »handler« ikke altid konsistent over tid og rum. Det viser sig i interviewundersøgelsen, at deltagerne stadig mangler at finde ro med sig selv, omend de har fået nogen hjælp under deres afsoninger. De møder endvidere forskellige reaktioner på sig selv og deres gerninger, alt efter om de er i fængslet, om de møder op på socialkontoret, møder pressen, er sammen med familien etc. Det viser, at deres måde at være mennesker på i en social og mellemmenneskelig sammenhæng ikke har samme betingelser. Det varierer med – og på tværs af – situationer. Når de på samme tid har fået en forståelse af, at der er 'noget', som er normalt på tværs af tid og sted, og noget, som er 'anormalt' på tværs af tid og sted, giver det eksistentielle udfordringer. Endvidere overvejer flere af deltagerne, om 'det' kan ske igen.

De binder 'det' til deres person og opererer til tider med en selvforståelse, som lægger op til, at der bor en 'ondskab' i dem. Denne selvforstå-

else, *selvstigmatisering* (Mathiassen, 2004), fungerer som en *fastholdende dimension* i deres tilværelse. Men den er ikke totalt fastlåsende – fordi den ikke er global. Der er tider og steder, hvor alle deltagerne oplever sig virk-somme og med en *højere grad af frihed* end andre tider og steder.

Når eksempelvis Tom er i fængslet, hvor alle har gjort noget moralsk for-kasteligt, da synes denne selvstigmatisering ikke dominerende. Det bliver i mødet med *den verden, der ligger uden for fængslet*, at dette bliver et domi-nerende problem. De erkendelser, Tom har gjort sammen med psykologen i fængslet, hjælper ham til at håndtere sig selv på en anden måde end tidlige-re. Imidlertid forandrer den behandling, han har deltaget i, *ikke* de strukturer, han skal ud til. Det betyder for ham, som for de andre deltagere, at de skal gøre en kraftigere indsats, end mennesker som ikke er marginaliserede, for at *gøre sig fortjent til og få adgang til deltagelse* i de sammenhænge, som de *ønskes* integreret i (Kolind, 1999).

At tænke i projekter

Jeg har oven for konkluderet, at det varierer med situationer og på tværs af situationer, hvordan deltagerne oplever sig selv, og hvordan der bliver 'sva-ret' på dem fra omverden – andre mennesker og sammenhænge. Deltagerne oplever på flere måder at blive begrænset og forhindret i adgang til at del-tage. I forlængelse heraf vil jeg præsentere en type tilværelsesprojekt, *nor-maliseringsprojektet* og herunder diskutere personlig udvikling og endnu en projekt type *autonomiprojektet*. Begge projekttyper er uddifferentieret på baggrund af den empiri, der er konstrueret sammen med deltagerne i under-søgelsen om fastlåsthed og frigørelsesforsøg (Mathiassen, 2004).

Det er blevet klart, at den voldelige, eller de voldelige, handlinger har be-tydet, at mændene spørger sig selv »Hvad og hvem kunne få mig til at begå disse handlinger?«. Derfor bliver de i varierende former og i varierende situationer i tvivl om deres egne rettigheder som menneske.

På trods af – måske i kraft af? – både den psykologiske, materielle og sociale begrænsning som deltagerne i undersøgelsen lever i og med, er de alle engagerede i realisering af projekter i tilværelsen. Lad os først se på *normaliseringsprojekter*.

Normaliseringsprojekt

Flere af deltagerne er optaget af at realisere et *normaliseringsprojekt*. Det vil i al sin enkelhed sige, at de retter sig mod at leve en tilværelse, som er samfundsmæssigt acceptabel. Det er et ønske om at få en tilværelse med familie, børn og fast arbejde. Dette normaliseringsprojekt søges realiseret via *delprojekter* så som at tage en uddannelse, at søge et arbejde, at gøre

sig klar til forældreskab, parforhold og ordentlige livsvilkår i det hele taget. Som allerede antydnet, er disse normaliseringsprojekter ikke enkle at realisere. Det lykkes, med hjælp fra Kriminalforsorgen, delvist deltagerne at få påbegyndt realiseringen af en tilværelse, som tilsvarende det, som de navigerer efter som det mest normale.

Sigurd er den af deltagerne, som både i ord og handling mest ihærdigt forsøger at realisere et *normaliseringprojekt*. Han vil uddanne sig og flytte i egen lejlighed. På sigt vil han gerne etablere et parforhold – måske børn. Det er han usikker på. I almindelige kriminalforsorgstermer vil det sige, at han arbejder for den accepterede og udstukne rehabiliteringsbestræbelse, som der lægges op til fra systemets side.

Sigurd ser frem til, at han kan stå »ude på den anden side ... i det virkelige liv en dag ... og kan skabe sig et »fornuftigt liv«. *Det fornuftige liv* bliver det, Sigurd retter sig mod – her lægger han håbet – det bliver frigørende for ham. På trods af mange problemer og megen forhindring i dagligdagen, virker det *frigørende for ham* at tænke fremad mod dette mål. Som Maruna (2001) er inde på, hjælper det at tænke sig selv ind i »de normales rækker« fremfor at fastholde sin egen afvigelse. Det hjælper til at beholde livsmødet. Men intet er modsigelsesløst. Sigurd oplever det, som mange andre fanger, angstprovokerende, at skulle løslades. Fængslet har på trods af inkapaciteringens mange negative virkninger også tilbudt en beskyttelse imod omverdens fordømmelse, spørgsmål og krav. Overgangen er ikke enkel:

Sigurd: Nej, det er det jo ikke ude i det virkelige liv, der er det ikke min dagsorden, som gælder. Jeg må tage det, som det kommer. Det har jeg gjort indtil videre.

Charlotte: Er du tilfreds med det?

Sigurd: Nej, ikke helt tilfreds, fordi jeg lægger stadig låg på mig selv.

Charlotte: Hvordan?

Sigurd: Jamen, det er igen en slags forsvar At man nok ikke er så udfarende og snakkesagelig blandt andre mennesker, som man kunne være.

Så snart Sigurd skal ud og deltage i samfundslivet uden for fængslet – en højere grad af frihed – møder han fastholdelsen – ufriheden. Han kan ikke fortælle, hvad han har gjort de sidste mange år. Der bliver et 'hul'. Alene det hæmmer realiseringen af normaliseringsprojektet. Men det umuliggøres ikke.

Endnu værre er det, hvis nogen skulle finde på at spørge til, hvad han har siddet inde for. »Ja, det er [sårbart, CM] ... det er mine ting«. Som allerede skrevet viser Sigurd her, hvordan han så at sige ikke kan deltage med 'hele sig'. Han er anspændt og må forholde sig strategisk i sine forsøg på at deltage i samfundslivet – han beskriver her netop, at han ikke kan fortælle alt,

og det begrænser ham, ligesom dette oplevede vakuum kan siges at medføre en usikker identitetsfølelse.

I *overgangsfeltet mellem fængslet og en højere grad af frihed* (Mathiasen, 2004) oplever Sigurd at være deprimeret:

Sigurd: Det er svært, jeg har ikke haft noget livsmod..... ikke gidet at leve mere.

Tabet af livsmod og deraf følgende periodisk håbløshed har overrasket Sigurd, hvorfor han har talt med andre i lignende situationer om dette. Det har gjort, at Sigurd bliver klar over, at han ikke er 'et enestående tilfælde'. De forklaringer og erfaringer, der er delt, går på, at det er vanskeligt at komme fra et lukket system og ud i samfundet uden for fængslet. Det, vi betegner som *frihed*, opleves ikke bare og udelukkende som frihed. Det ses, når vi interesserer os for, hvordan Sigurd lever, og hvordan han forstår og begrunder det.

Hemmelighed og skam komplicerer også det overordnede normaliseringsprojekt. Imidlertid handler Sigurd på sine *forestillinger om andres forestillinger om ham*. Han har ikke konkrete erfaringer med, at folk udelukker ham. Skammen sidder i kroppen. Hvis han erfarer, at det er muligt at være i arbejdslivet, uden at *alle* kan se på ham, hvordan hans fortid er, beskriver han en mere frigjort deltagelse:

Charlotte: Så, når folk møder dig på en mere accepterende facon, så kommer du til at føle dig mere rolig?

Sigurd: Ja, i forhold til at så sige, 'det er også den skide kriminelle' .../ *det er ikke så fordømmende?/* jamen de tager ikke stilling til det, hvordan den person er og forskellige ting. Så kan man diskutere nogle ting, hvis der var nogen, der havde et problem med det eller et eller andet, ikk'

På samme tid fastholdes retningen til tiden efter den endelige løsladelse:

Sigurd: »... jeg har da stadigvæk et mål, som vi har snakket om, at den dag, jeg står ude på den anden side, så er der da nogle ting, som jeg gerne vil have bygget op ...«.

Sigurd afviser kærlighedsforhold, så længe han sidder i fængsel, fordi han mener, det er urimeligt over for en eventuel partner. Det kan man 'ikke byde nogen'. Det har været et stort tab at undvære fortlørlige relationer, og det forekommer »nok [som] en af de sværeste ting i opstartsfasen igen ...«. Det er et savn ikke at have en at dele hverdagen med. En at være tryk sammen med – en at dele både stort og små sammen med.

Et normaliseringsprojekt må forstås i en sammenhæng

Kompleksiteten i overgangen mellem fængslet og *en højere grad af frihed* har Sigurd ikke kunnet forberede sig på. Selvom der er gjort de bedst mulige forberedelser fra kriminalforsorgens side, så bliver det både eksistentielt og konkret vanskeligt at realisere alle planerne (jf. fx Hammerlin & Kristoffersen, 1998; Clausen, 2001; Maruna & Immarigeon, 2004; Petersilia, 2003; Hammerlin & Nesvik, 2005; Travis, Solomon & Waul, 2001). Der er ikke tale om, at recidivprocenten forøges, så det mål er opfyldt. Men for den enkelte – her Sigurd – er det som illustreret særdeles krævende at komme ud fra fængslet. Derfor kategoriseres løsladelsesperioden som et *brud* (Mathiassen, 2004), og i denne periode har alle deltagerne i undersøgelsen store eksistentielle overvejelser over, hvorvidt tilværelsen er værd at kæmpe med, så at sige. Frankl (1973/2004) beskriver, hvordan han i begyndelsen af sit ophold i koncentrationslejren siger til sig selv: »Jeg slår en streg over hele mit tidligere liv« (ibid., p. 20).

Nu er det ikke rimeligt at sammenligne et koncentrationslejrhold og et fængselsophold i dette danske fængsel. Imidlertid synes der visse eksistentielle ligheder mellem det, Frankl beskriver, og den måde, som nogle af deltagerne i undersøgelsen vælger at håndtere deres tilværelse på i fængslet.

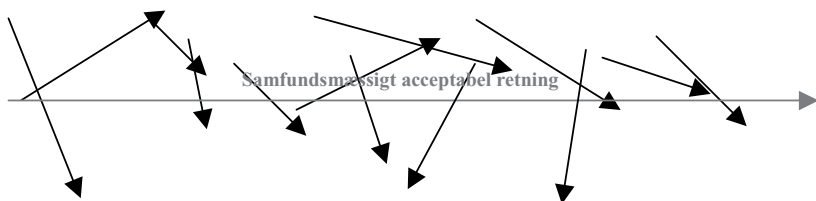
Tom beskriver, at han ikke vil ringe hjem, og at han tilbagesender fotos. Han holder sine verdener adskilt – alt andet er for vanskeligt. Han har *næsten* slået en streg over sin hidtige tilværelse og ladet sig inkludere i fængselshverdagen (jf. Goffman, kolonialisering, 1967).

Han har ikke haft nogen nævneværdig kontakt til sin familie, og når vi taler om fremtiden, er det særdeles ukonkret og flyvende – »fremtiden, den er meget usikker«. Men *arbejde* er vigtigt. ... »Fordi det holder mig ligesom kørende«.

Dette ønske og dette mål – at få sig et arbejde – er ikke uden komplikationer.

Personlig udvikling ... eller små intentionelle bevægelser?

Tom fortæller en mængde i den tid, undersøgelsen forløber. Vore samtaler og interview fokuserer ikke specielt på hans kriminelle handling eller på hans diagnose. Temaerne er (som med de andre deltagere i undersøgelsen) overvejelser om nutid, fortid og fremtid. Som skrevet ovenfor, er afsoningen blevet en tilværelse, som han forsøger at leve uden at have særlige forbindelser til sin familie udenfor. Mens han lever i fængslet, synes han på mange måder at leve i *små intentionelle bevægelser* fremfor i realiseringen af noget, man kunne kalde et projekt – med overordnet retning og kurs.

Figur 1: En tilværelse præget af små intentionelle bevægelser og tilfældigheder

Grunden til, at jeg har kategoriseret de dele af Toms tilværelse, som jeg har fulgt, som *små intentionelle bevægelser*⁷, er, at der ikke synes at være nogen retning, som er særlig stabil (i forhold til den samfundsmæssigt acceptable retning, jf. *normaliseringsprojektet*). Tom fortæller om rejseønsker, om et meget spinkelt ønske om at få kontakt med sin familie, om at kunne tænke sig at arbejde (det fortæller han mest om, og det gør han forholdsvist kontinuerligt, mens han afsoner), og så vil han gerne undgå at komme i fængsel. Det, som bliver tydeligt i samtalerne med Tom, er, at han har mange overvejelser ift., hvad der skal ske i fremtiden, men når vi vender tilbage til disse temaer i næste interview, så beskriver han, at han ikke har presset yderligere på for at facilitere en realisering af planerne, som han talte om. Derudover har hans optagethed ofte skiftet indhold fra gang til gang. I et interview er han helt sikker på, at han vil ophøre med sit misbrug, i næste interview er han 'pisseligglad' og vil bare glemme. I et tredje interview ønsker han virkelig et arbejde og en bolig og har konkrete planer om at tale med sin socialrådgiver. I opfølgende interview finder han det helt håbløst og vil bare se, hvordan det går, når han kommer ud. Han beskriver sine handlinger og mangel på samme som begrundet i, at hans betingelser er vanskelige. Både i fængslet (hvordan finde bolig herfra?), og når han prøver at forestille sig en fremtid udenfor (hvordan skal det gå? Jeg har jo ingen erfaring med noget som er gået godt!).

Tom fortæller på et tidspunkt, at han gerne vil have et almindeligt liv, men han tror ikke, det er realistisk, fordi han har levet så længe i marginalen. Dog er det ikke en drøm:

Tom: ...man kan vel ikke ... jeg synes ikke rigtigt sådan, man kan kalde det en drøm, vel, fordi ... det er vel sådan, alle normale mennesker har det ... sådan vil jeg også gerne have det. Altså jeg vil s'gu da bare ha', hvad alle andre mennesker har: Et sted at bo, et arbejde og måske en bil, ikk'. Det er da ikke, fordi jeg har sådan nogle vilde

7 Jeg er her inspireret af Bertelsen (fx 2000) og hans brug af rettedhedsbegrebet. Endvidere af intentionalitet som et forhold mellem subjekt og subjekt – subjekt og omverden. Men de *små intentionelle bevægelser* er ikke så 'rettede' som 'rettedheder'.

drømme. Altså det skulle da lige være det der med at komme ud at rejse, ikk'.

Imidlertid virker hans livsførelse mere som et skib i havsnød – uden nogen mand ved roret. Det synes med andre ord at være fejlagtigt at tale om en *overordnet rettedhed*. Som det ses af illustrationen, er der ikke nogen umiddelbar sammenhæng imellem pilene, og det synes som om, det er de umiddelbare behov, som styrer tilværelsen. Hermed ikke være sagt, at denne oplevelse af tilfældighed og mangel på styring ikke i perioder kan gøre sig gældende i de fleste menneskers tilværelse. For Tom har denne måde at føre tilværelsen på, denne måde at eksistere på imidlertid, så vidt hans beskrivelser, været dominerende.

Autonomiprojekt

Becker (1963/1973) skriver om afvigende handlinger:

»In short, whether a given act is deviant or not depends in part on the nature of the act (that is, whether or not it violates some rule) and in part on what other people do about it« (ibid., p. 14).

Der er sociale, og moralske regler i vores samfund, som vi ikke kan overskride uden at blive mere eller mindre udstødte. Én regel er, at man ikke begår intentionelle voldelig overgreb mod andre mennesker. Det straffes med fængsel. Men, som vi ser, er der også en moralsk og samvittighedsmæssig komponent i det, som deltagerne oplever under afsoningen. De enkelte personer, som er kommet til orde her, kæmper med deres kriminelle handlinger, som de er dømt for, og konsekvenserne heraf. Flere af dem betoner, at de *aldrig vil blive fri*, selv når deres fængselsstraf er afsonet (jf. Leer-salvesen, 1991). De oplever sig udstødte på grund af handlingen, på grund af deres tilværelse i fængslet, og så må nogle af dem håndtere at leve med fattigdom (jf. Ødegaardshaugen, 2005). På denne måde er deres perspektiv, når det angår den kriminelle handling, ikke anderledes end den herskende norm i det danske samfund.

Når det gælder Tom, har han imidlertid perspektiver, som Becker beskriver sådan her:

»Most important for the study of behaviour ordinarily labeled deviant, the perspectives of the people who engage in the behavior are likely to be quite different from those of the people who condemn it« (Becker, 1963/1973, p. 16).

I de analyser, som er foretaget (Mathiassen, 2004), kan Toms små intentionelle bevægelser også forstås som et led i realiseringen af et *autonomiprojekt*. Således forekommer hans intentionelle bevægelser tilsyneladende ukoordinerede og uden den for tilværelsesprojektet definerende overordnede rettedhed, men når vi ser på indholdet i hans umiddelbare intentionalitet, bliver det tydeligere, at der er tale om et autonomiprojekt. Således er det muligt at forstå det, jeg har analyseret som små intentionelle bevægelser, i forhold til en samfundsmæssigt acceptabel retning som en del af realiseringen af et *autonomiprojekt*.

Det er muligt at organisere sin tilværelse psykologisk og socialt inden for en såkaldt *afvigende og kriminell kultur*, hvilket der er skrevet meget om inden for kriminologien og afvikssociologien (se Giertsen, 2000 for en konkret analyse). Jeg skal i det følgende diskutere Toms forehavender og mere eller mindre koordinerede rettedhed i tilværelsen i relation hertil.

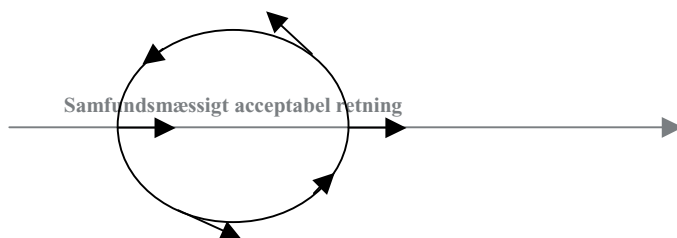
Stof som arena for kamp

Hvis vi følger det metodiske oplæg og sætter os ind i, hvad Tom *er rettet mod*, så betyder det meget for ham at kunne indtage nogle former for stoffer. Det kan man kalde et misbrug og stoppe der. Som jeg imidlertid forstår ham, bliver det at være en »outsider via sit misbrug« en del af hans identitetsarbejde. Her oplever Tom at have en form for *selvbestemmelse og indflydelse*. Det er ikke en lykkelig eller problemløs tilværelse. Slet ikke. Der er elementer af såvel protest som flugt og afhængighed – men samtidig bliver det et sted, hvor han kan *bestemme selv*.

Han oplever, at sagsbehandlere og flere andre hjælpere *giver ham ordrer*. Han vil ikke have deres indblanding. Når han tager stof, beskriver han en oplevelse af *frihed*. Det er der ingen, der kan tage fra ham, det bestemmer han selv. Han bekræfter, at det bliver en kamp imellem ham og 'systemet', og ifølge mine analyser er det med til at blokere for, at hans tilværelse kanaliseres i den retning, som han af og til taler om. På den anden side oplever han at have en form for indflydelse. Den tilværelse han kan leve i dette *autonomiprojekt* er slet ikke sådan, som vi har defineret, at et sundt menneskeliv er, men han fastholder dette. Indtil der sker noget i hans nære relationer.

Et vendepunkt?

Tilværelsen uden for fængslet synes at følge en tiltagende cirkulær kurs for Tom:

Figur 2: Cirkulær tilværelseskurs, der dominerer små intentionelle bevægelser uanset retning. Fremadrettetheden er den samfundsmæssigt definerede ønskværdige retning. Her realiseres ikke kulturelt accepterede tilværelsesprojekter.

Den kanalisering, som er mulig, går i ring, og de små intentionelle bevægelser er underordnet denne. En af begrundelserne herfor er ifølge Tom:

Tom: Jamen altså, simpelthen det der med, at jeg jo er blevet enormt alene mand, lige pludselig.

Her tydeliggøres det *brud*, der i begyndelsen af artiklen blev betegnende for overgangen fra fængsel til *en større grad af frihed*. Der var en social sammenhæng for Tom i fængslet, hvor han kunne deltage. Uden for er der stort set ingen. Han er *ensom*. Ensomheden gør ham *ufri i friheden fra fængslet*. Det er mødet med verden uden for fængslet, en verden, hvori han føler sig ensom og uden genuint fællesskab med andre, der medfører, at han kan tænke på fængslet som et sted, han hellere ville være. Hvis der var lagt tilrette for en anden tilværelse uden for fængslet, ville fængslet ikke på samme måde være et attraktivt sted. Jævnfør de tidligere betoning af, at personlighed må forstås i sammenhæng med de betingelser, de situationer, som den enkelte lever i og kan udvikle sig i, er pointen her at tilværelsen bliver cirkulær. Tom har ikke reelle muligheder for at deltage på andre måder end dem, som han kender fra før afsoningen. Han forsøger flere gange at kontakte offentlige hjælpeinstanser, men først langt henne i forløbet lykkes det disse mennesker at se, hvordan et aktiveringstilbud er den sikre rute direkte tilbage i misbruget. Ligeledes er manglen på *alternative venskaber* eller på muligheder for at etablere sådanne afgørende for, at tilværelseskursen bliver cirkulær. Det ville netop være den form for reduktionisme, som søges undgået, at argumentere alene ud fra Toms personlige mangler. Endvidere viser den detaljerede analyse, at han eksempelvis forsøger at kontakte alternative hjælpere, ligesom han gerne vil bruge interviewerens som samtalepartner i en virkelig ensom tilværelse, der så at sige 'kalder på' eller 'opfordrer til' at blive bedøvet med stoffer.

Forhold til familie, tilknytning til arbejdsmarked og tilhørsforholdet til stofmiljøer bliver tiltagende værre. Problemer med socialkontor, afhæn-

gighed og nogle aggressive reaktioner fra Toms side som følge af afmagt. Imidlertid foretager Tom flere år efter løsladelsen en *kursændring*.

Tom ønsker efter et par år uden for fængslet *ikke* at vende tilbage dertil. Han er samtidig bekymret for at blive opslugt i et misbrug. Derfor henvender han sig til et behandlingssted, så han kan komme i behandling. En del af denne beslutning er, at et nærtstående familiemedlem bliver syg og dør. Det, at hun dør, konfronterer Tom med, at han nu ikke længere kan kompensere for de smerter, han har forvoldt denne person med sin hidtidige livsførelse. Tom beskriver, at han er plaget af sin dårlige samvittighed, og at han derfor vil bestrebe sig på at forbedre sig, så resten af familien ikke skal lide mere under konsekvenserne af hans handlinger. Tom forklarer mig om sin *vending af tilværelseskursen* og fravalget af at begå nye, kriminelle handlinger:

Tom: Jeg gad ikke; jeg ville ikke ... Jeg ville ikke ind og sidde, og jeg ville *ikke* sige farvel til familien.

Fængslet er fra at være et muligt sted at finde fællesskab blevet til et afskrækkende sted for Tom. Tom bekræfter, at hans ændring af tilværelseskursen skyldes, at han havde dårlig samvittighed over for den afdøde, og at »det tager for hårdt på familien«.

Tidligere ville Tom have bedøvet sig ud af tabet af en nærtstående person, men det synes som om, der er en anden emotionel og samvittighedsmæssig 'dybde' eller 'kvalitet' i beslutningen om at afbryde en livsførelse med kriminelle handlinger. Han oplever og reflekterer nu på en anden måde over, hvilke konsekvenser det har for andre, hvordan han vælger at leve sit liv. I forlængelse af ovenstående må de også indkorporeres i analysen, at Tom har fået hjælp af forvaltningen til at finde en *bolig, som han kan beholde*. Derudover deltager han i behandling, og han hjælper med lidt løst arbejde sammen med folk, han er tryk sammen med. Et fast arbejde har han ikke, men han er blevet fritaget for den påtvungne aktivering, som førte ham tilbage i et for ham negativt miljø. Han ønsker sig fortsat flere år efter løsladelse et arbejde. Ensomheden oplever han også

Tom oplever eksistentielle vanskeligheder, som forstærkes af isolationen, hvor tankerne 'kører i ring'. Samtidig er han decideret modstræbende i forhold til at lade eksperter komme for tæt på. Dette er imidlertid ikke konsistent. Det afhænger af *hvem, hvor og på hvilke måder*. Da han bliver mødt med respekt, der også tager udgangspunkt i hans behov ud over, hvad systemet har af muligheder, åbnes der – via kontakt med forvaltningen – for en mere relevant kanalisering af hans tilværelsesbane. Men jeg får aldrig afslutningen på kursskiftets forløb.

Opsamling

Tom har, i den tid undersøgelsen foregår, rettet sig mod en fremtid, hvor han oftere ser begrænsninger og farer end han ser muligheder. Før vendepunktet siger han: »Jeg håber det bliver bedre ... men jeg regner ikke med det«, og: »Hellere dø, mens man har kontrol over det«. Systemet bliver dog efterhånden i højere grad en mulighed for ham end en ren kontrolinstans. Dette understøttes af, at Tom på trods af sine vanskelige livsvilkår har en stærk binding og tilknytning til familien – på godt og ondt. I en af de sidste samtaler siger Tom: »Jeg ønsker at få mit liv tilbage«. Her er *arbejde* for ham helt centralt. Ambitionen om at forblive uden for fængslet kan forstås som en del af et forsøg på at overleve i eksistentiel forstand og dermed også helt konkret.

Det er selvfølgelig umuligt at forudse, hvordan det videre tilværelsesforløb vil være for deltagerne; nøjagtig ligesom det er umuligt at forudse for alle andre mennesker. Imidlertid er det blevet klart, at deltagerne i undersøgelsen alle er rettet mod sig selv mod omverden og mod realisering af forskellige former for tilværelsesprojekter.

Hele arbejdet, hvoraf denne artikel har koncentreret sig om et lille udsnit, har udkrystalliseret flere projekttyper end dem, som er trukket frem her. Dette kan uddybes ved en anden lejlighed. Her skal imidlertid tydeliggøres, at flere projekttyper kan være under realisering samtidig, ligesom de kan være i en indre modsætning. Der kan være en konfliktfuld relation mellem projekterne (jf. Bertelsen, 1994).

Samme person kan stræbe efter flere og indbyrdes helt modstridende mål, hvilket kan føre til *blokering og fastlåsthed*. Vi har her set, at autonomiprojektet og normaliseringsprojektet er indbyrdes modsætningsfulde. Således er det blokerende og fastholdende både at forsøge at opretholde en tilværelse – fortsat i randzonen af samfundet – og på samme tid søge at realisere et normaliseringsprojekt, som kræver deltagelse i et regelmæssigt arbejdsliv uden rusmiddelfafhængighed og misbrug og med ansvar for familie og børn.

Afslutning

I ovenstående er en tilværelse fremstillet grafisk – velvidende at det er modeller, som ikke skal applieres mekanisk. Det er modeller af måder at forstå dele af dette liv på, og her ud fra kan vi tænke videre. De må ikke blive statiske sandheder.

Således kan de modeller, jeg fremstiller, være oplæg til videre praksis og teoriudvikling – til at forstå personer på stadig mere komplekse og dynamiske måder. Det mener jeg er vigtigt i en tid, hvor vores fokus på afgang, kategorisering og behandling synes at vinde frem. Arbejdet med disse for-

ståelser har ført til en tiltagende kritisk holdning over for den normativitet, som kan ligge i et begreb om, at vi 'projekterer tilværelsen'. Der er måder, som i en kulturel sammenhæng er mere acceptable end andre. Sådan må det være, når vi tænker mennesket i sin sociokulturelle sammenhæng (Cole, 2003). *Men* det kan som bekendt føre til udstødelse.

For mig at se kan den individualisering af problemer og lidelser, som ligger i en rehabiliteringsbestræbelse, der tager udgangspunkt i individets eget ansvar for at rehabiliterer sig, skyde forbi målet om den ønskede 'normalisering'. Endvidere bliver konsekvensen en andetgørelse og dikotomisering i 'dem og os', hvilket er konsekvensen af den aktuelle nyliberalistisk betoning af 'dit eget ansvar' – uanset hvad. Dette må der stilles spørgsmålstejn ved (jf. Fridhov, 2004). Vore videnskaber, vore professioner udvikler sig historisk og samfundsmæssigt – en professionsudvikling følger et givet felts behov for diverse redskaber (jf. Danziger, 1990). Det ses også i kriminalforsorgen. Den bevægelse, som har været historisk fra behandlingsoptimisme over behandlingspessimisme tilbage til, hvad jeg mener er en behandlings- og påvirkningsoptimisme, kalder til stadighed på nye teknologier. Nye måder at kortlægge og afdække individets muligheder og begrænsninger på (jf. OASys; HCR-20; Hörnquist, 2004; Giertsen, 2000) bliver aktuelle i takt med feltets fokus på det individuelle ansvar og de individuelle fejl og mangler. For mig at se er det nødvendigt, at individet tager ansvar og støttes og hjælpes hertil. Men jeg er betænkelig ved, om vi i dette så komplekse felt med en så stor marginalisering og social og materiel deprivation, bliver for optimistiske på det enkelt individs vegne og fralægger os det kollektive ansvar, vi har for, at der var nogen, som aldrig fik chancen⁸.

Jeg har præsenteret en forståelse, som anerkender, at den enkelte er et handlende og skabende subjekt, som har en ansvarlighed for det, han har gjort, og for den måde, han lever på. Dette er begrebsat således, at også den enkelte langtidssdømte mand og fange og senere løsladte mand og fange, projekterer tilværelsen og sætter sig mål. Pointen var her at undgå en dekontekstualiseret, abstrakt og elementaristisk personforståelse. I bestræbelsen på at opnå dette blev der ikke taget udgangspunkt i en diagnostik; men de historiske og aktuelle livsvilkår, muligheder og begrænsninger er taget ind i analysen. I den konkrete begrebsbrug og i analysen er indbygget, at et subjekt altid må forstås i et indvendigt forhold til både sin historie og sine livsbetingelser. Derfor kan de mænd, der kommer til orde her, ikke forstås løsrevet fra de konkrete livsformer, som *bliver mulige for dem*. Derfor er de ikke *eneansvarlige* for de kanaliseringer, sving og udsving der viser sig i deres tilværelse. På samme måde er heller ikke fængslet og den øvrige verden, som de lever i, *eneansvarlige* for den måde, som tilværelsen forløber på. Som vi har set, er det imidlertid sådan, at netop de mænd, som deltager

8 Her tænker jeg selvfølgelig ikke på den forholdsvis lille gruppe, som *ønsker* at leve på en økonomisk eller organiseret kriminell måde.

her, skal gøre sig ekstra umage for at få adgang til deltagelse, dér hvor de ønsker – og det er en kraftig begrænsning for deres mulighed for realisering af ønsker, håb og drømme – den fortsatte realisering af tilværelsesprojekter i verden.

Og afslutningsvis: Det er godt med humanistiske principper for praksis i fængslerne, ligesom indhold i afsoningen må bifaldes. Blot må man nok vedblive at overveje, om ikke mange af vore medmennesker i fængslerne ville komme længere, hvis de ikke skulle sidde fængslet, men i stedet kunne deltage i udviklingsarbejde på andre og mindre skadelige arenaer end det, som et fængsel – trods alt – er.

Tak til

Allerførst tak til de mænd, som har deltaget i undersøgelsen, som jeg trækker på i denne artikel. Jeg håber, at jeg har formået at viderefremde jeres fortællinger på en måde, som yder jeres fortællinger den respekt, som I fortjener. Det var jeres ønske at formidle, hvilke overvældende erfaringer tilværelsen kan byde på, når man lever som I hver især gør med jeres særlige tilværelseserfaringer. Jeg håber, at mine formidlinger opfylder intentionen om at række ud over jeres individuelle erfaringer – sådan som I vil det.

Kriminolog, rådgiver og kollega på KRUS, Oslo, Thomas W. Strand; Sociolog, forsker og kollega på KRUS, Oslo, Yngve Hammerlin; Cand. polit og leder af fængselskolen ved KRUS, Oslo, Egil Larsen; Kriminolog og professor ved Institutt for Kriminologi og rettsosociologi, Oslo, Hedda Giertsen; Lektor, dr.phil., Institut for Psykologi, København, Benny Karpatschof skal have tak for deres konstruktive kommentarer og indspil til dette arbejde.

REFERENCER:

- BASBERG, C. (1999): *Omsorg i fængsel?* Oslo: Pax Forlag A/S.
- BECKER, H.S. (1963/1973): *Outsiders – Studies in the sociology of deviance*. New York the free press.
- BERTELSEN, P. (1994): *Tilværelsesprojektet. Det menneskelige niveauer belyst i den terapeutiske proces*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- BERTELSEN, P. (1994b): Kernen i det menneskelige tilværelsesprojekt er rettedhed mod rettedheden – et forsøg på at besvare udviklingspsykologiens to grundspørgsmål: hvad og hvordan. I: Neumann, A. (red). *Det særligt menneskelige. Udviklingspsykologiske billeder*. København: Hans Reitzels Forlag.
- BERTELSEN, P. (2000): *Antropologisk Psykologi. En almenpsykologisk opfattelse af den frie vilje, bevidstheden og selvet*. København: Frydenlund Grafisk.
- BERTELSEN, P. (2001): Antropologisk Psykologi – et bud på en videnskabsteoretisk bestemmelse af disciplinen. I: *Bulletin fra Forum for Antropologisk Psykologi: Hvad er antropologisk psykologi?* Århus: Psykologisk Institut, Aarhus Universitet.

- BERTELSEN, P. (2003): Retsvidenskab og Psykologi i et tværvidenskabeligt forhold. *I: Bulletin fra Forum for Antropologisk Psykologi: Retsvidenskab og Psykologi*. Århus: Psykologisk Institut, Aarhus Universitet.
- BORCH, C. (2005): *Kriminalitet og magt*. København: Forlaget Politisk Revy.
- BOWKER, G. & LEIGH STAR, S. (1999): *Sorting things out. Classification and its consequences*. Cambridge: MIT Press.
- CHRISTIE, N. (1982): *Pinens begrænsning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- CHRISTIE, N. (2005): Ordet fanger. I: Tidsskrift for Norsk Psykologforening, februar, 2005.
- CLAUSEN, S. (2001): *Recidiv. En undersøgelse af betinget dømtes og prøveløsladtes recidiv efter tilsyn i Kriminalforsorgen*. Speciale ved Sociologisk Institut, Københavns Universitet.
- CLECKLEY, H. (1950). *The Mask of Sanity*. St. Louis: The C.V. Mosby Company. (2. ed.).
- CLEMMER, D. (1958). *The Prison Community*. New York: Rinehart.
- COLE, M. (2003): *Kulturpsykologi*. København: Hans Reitzel.
- DANZIGER, K. (1990): *Constructing the subject*. New York: Cambridge University Press.
- DREIER, O. (2001): Virksomhed – læring – deltagelse. I: *Nordiske Udkast. Tidsskrift for kritisk samfundsforskning*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- DREIER, O. (1999): Personal Trajectories of Participation across Contexts of Social Practice. In: *Outlines, Critical Social Studies, vol. 1*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- DREIER, O. (2000): Psychotherapy in clients' trajectories across contexts. In: *Narratives and the Cultural Construction of Illness and Healing*. C. Mattingly and Linda Garro, (eds.). Californien: University of California Press.
- DREIER, O.: Persons in Structures of Social Practice (In press: Theory & Psychology).
- DUGUID, S. (2000): *Can Prison Work? The prisoner as Object and Subject in Modern Corrections*. University of Toronto Press.
- ENERSTVEDT, R.Th. (1982): *Mennesket som virksomhet*. Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- ENERSTVEDT, R.Th. (1995): Critique of the Concept of Normalization as a Basis for Dignity of Life. *Paper, 17. februar, 1995. Hentet fra: <http://folk.uio.no/regiel/>*.
- ENERSTVEDT, R.Th. (1998) Normalitetstankegangen. Hva representerer den og hvilke konsekvenser har den for funksjonshemmede. *Foredrag, 28.september. Hentet fra: <http://folk.uio.no/regiel/>*.
- FOUCAULT, M. (2002): *Overvågning og Straf. Fængslets fødsel*. København: Det lille Forlag.
- FRANKL, V.E. (1973/2004): *Psykologi og eksistens*. København: Gyldendal.
- FRIESTAD, C. & SKOG HANSEN, I.L. (2004): *Levekår blant innsatte*. Oslo: Fafo-rapport 429.
- GACONO (2000): *Suggestions for Implementation and Use of the Psychopathy Checklists in Forensic and Clinical Practice*. In: Gacono, C.B. (ed.) *The Clinical and Forensic Assessment of Psychopathy. A Practitioner's Guide*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- GIERTSEN, H. (2000): *K og måter å forstå drap på*. Oslo: Universitetsforlaget.
- GOFFMAN, E. (1967): *Anstalt og menneske. Den totale institution socialt set*. Viborg: Jørgen Paludans Forlag.
- HAMMERLIN, Y. & SCHELDERUP, G. (1994): *Når livet blir en byrde*. Oslo: ad Notam.
- HAMMERLIN Y. OG KRISTOFFERSEN, R. (1998): *Habilitering som livsmestringsprosess*. Oslo: Krus: *Dokumentation & debatt* nr.1.

- HAMMERLIN, Y. (2001): Kriminalomsorg og menneskesyn. I: *Tidskrift för Kriminalvård*.
- HAMMERLIN, Y. & NESVIK, S. (2005): *Tiltak overfor gjengangere (TOG). Oppsummerende processevaluering og et forarbeid/ansatser til senere studier*. Oslo: Krus.
- HAMMERLIN, Y. & LARSEN, E. (1999): *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Århus: Klim.
- HANSEN, H. (1998): Treating the »Untreatable« in Denmark: Past and Present. In : Millon, T., Simonsen, E., Birket-Smith, M. & Davis, R.D: *Psychopathy. Antisocial, Criminal and Violent Behavior*. New York: The Guilford Press.
- HARE, R. (1998): Psychopaths and Their Nature: Implications for the Mental Health and Criminal Justice Systems. In: Millon, T., Simonsen, E., Birket-Smith, M. & Davis, R.D: *Psychopathy. Antisocial, Criminal and Violent Behavior*. New York: The Guilford Press.
- HARE, R.D. (1999). *Without conscience. The disturbing world of the psychopaths among us*. New York: The Guilford Press.
- HARE, R.D. (1998a): The Hare PCL-R: Some issues concerning its use and misuse. *Legal and Criminological Psychology*, 3, 99-119. England: The British Psychological Society.
- HÖRNQUIST, M. (2004). *Risiken ved riskbedømminger*. Oplæg ved Forskarseminarium i regi af Nordisk Samarbejdsråd for Kriminologi. Rørvig, 22.-24. april.
- KARPATSCHOF, B. (1981): Leontjews virksomhedsbegreb – og menneskets virksomhed. *Psyke & Logos*, 2. København: Dansk psykologisk Forlag.
- KARPATSCHOF, B. (2003): Fra tilknytning til ideal. Om dannelsen af den personlige moral. *Psykologisk Set*, nr. 50. København: Dansk psykologisk Forlag.
- KOLIND, T. (1999): Den betingede accept: Løsladtes identitetsproblemer i møder med den 'normale verden'. *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* 86 (1) 44-62.
- Kriminalforsorgens Principprogram (1993): København: Kriminalforsorgen.
- KYVSGAARD, B. (1989): ...og fængslet ta'r de sidste. *Om kriminalitet, straf og levevilkår*. København: Jurist- og økonomiforbundets forlag.
- LEER-SALVESEN, P. (1999): *Menneske og Straff. En refleksjon om skyld og straff som bidrag til arbeidet med straffens etikk*. 1. udgave 2. oplag. Oslo: Universitetsforlaget.
- LEER-SALVESEN, P. (2000): *Tilgivelse*. Oslo. Universitetsforlaget.
- LEONTJEV, A.N. (1983): *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*. USSR: Sputnik/Progres.
- LEONTJEV, A.N. (2002): *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- MARUNA, S. (2001): *Making good. How ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- MARUNA, S. & IMMARIGEON, R. (2004): *After Crime and Punishment. Pathways to offender reintegration*. Devon: Willan Publishing.
- MARUNA, S., IMMARIGEON, R. & LEBEL, T.P (2004): Ex-offender reintegration: theory and practice. In: Maruna, S. & Immarigeon, R. *After Crime and Punishment. Pathways to offender reintegration*. Devon: Willan Publishing.
- MATHIASSEN, C. (2001). Skæbnefortællinger og Økologi. *Psyke & Logos*, 2. København: Dansk psykologisk Forlag.
- MATHIASSEN, C. (2004): *Fanget i tilværelsen? Casestudier om fastlåsthed og forsøg på frigørelse*. Ph.d. afhandling. Institut for Psykologi, Københavns Universitet.
- MATHIESEN, T. (1965): *The Defences of the Weak. A Sociological Study of a Norwegian correctional Institution*. London: Tavistock Publications.
- MATHIESEN, T. (1995): *Kan fængsel forsvares?* Oslo: Pax Forlag A/S.

- NILSSON, A. (2003): "Living conditions, social exclusion and recidivism among prison inmates". I: *Journal of Scandinavian studies in criminology and crime prevention*. Vol. 4, side 57-83.
- MØLLER, M. (2000): *I fars vold*. Oslo: Kommuneforlaget.
- PETERSILIA, J. (1999): Parole and Prisoner Reentry in the United States. In: Tonry, M. & Petersilia, J. (eds.): *Prisons*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- PETERSILIA, J. (2003): *When Prisoners Come Home. Parole and prisoner reentry*. Oxford: Oxford University Press.
- PETTERSEN, T., SKAALVIK, E.M. & FINBAK, L. (2003): *Løslatelse til hva? Elevs forberedelser til løslatelsen og tiden etter endt soning*. Rapport nr. 4. Pedagogisk Institutt, NTNU.
- POLITIKEN, 27. maj, 2003: De svages professor. Et interview med Zygmunt Bauman.
- RAMSBØL, H. (2003): *Kriminalforsorgens og de sociale myndigheders samarbejde*. Rapport. Esbjerg: Formidlingscentret for socialt Arbejde.
- RICHARDS, S.C. & JONES, R.S. (2004): Beating the perpetual incarceration machine: overcoming structural impediments to re-entry. In: Maruna, S. & Immergreen, R. *After Crime and Punishment. Pathways to offender reintegration*. Devon: Willan Publishing.
- SARTRE, J.P. (1966): The Pursuit of Being. *The Philosophy of J.P. Sartre*. Modern Library Editions
- SARTRE, J.P. (1974): *Eksistensialisme er humanisme*. København: Stjernebøgernes kulturbibliotek, Vintens forlag.
- SARTRE, J.P. (1976): A sketch of a Phenomenological Theory. *The emotions: Outline of a Theory*. Trans. Bernard Frechtman. New York: Philosophical Library.
- SKARDHAMAR, T. (2003): *Levekår og livssituation blant innsatte i norske fengsler*. Institutt for kriminologi og retts sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Strategidokument for faglig virksomhet i kriminalomsorgen, 2004-2007
- STÜRUP, G. (1968): *Treating the »Untreatable«. Chronic criminals at Herstedvester*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- SYKES, G.M. (1958): *The society of captives. A study of a maximum security prison*. Princeton/New Jersey: Princeton University Press.
- THORSEN, L.R. (2004): *For mye av ingenting... – Straffedes levekår og sosiale bakgrunn*. Hovedfagsavhandling i kriminologi. Oslo: Institutt for kriminologi og retts sosiologi.
- TOCH, H. (1998): Psychopathy or Antisocial Personality in Forensic Settings. In : Millon, T., Simonsen, E., Birket-Smith, M. & Davis, R.D: *Psychopathy. Antisocial, Criminal and Violent Behavior*. New York: The Guilford Press.
- VALSINER, J. & LAWRENCE, J.A. (1997): Human development in culture across the life span. In: Volume 2: J.W. Berry, P.R. Dasen & T.S. Saraswathi (Eds) (1997). *Handbook of Cross-Cultural Psychology: Basic Processes and Human Development*. Boston: Allyn & Bacon.
- ØDEGAARDSHAUGEN, A. (2005): *Løslatelse fra fengsel. Om hvordan det mulige kan bli umulig*. Hovedfagsoppgave i kriminologi, Universitetet i Oslo.
- ØSTERBERG, D. (1993): *Jean-Paul Sartre. Filosofi, kunst, politikk, privatliv*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.